

Latvijas komunistu partijas ir Latvijas SSR KGB santykiai (1954–1991)

Latvijas komunistu partija (LKP) ir Latvijas SSR valstybės saugumo įstaigos buvo svarbiausios institucijos, kurios visą komunistinės okupacijos laikotarpį kontroliavo Latvijos visuomenę. Taip buvo ir nuo 1954 m., kai veikė Latvijos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB), iki Latvijos Respublikos valstybingumo atkūrimo.

Drauge veikdami LKP ir Latvijos SSR KGB vykdė politines Latvijos gyventojų represijas, kurios buvo nutrauktos tik XX a. devintojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Ištirti LKP ir KGB santykius svarbu todėl, kad tai padės išsiaiškinti, kaip Latvijoje egzistuojantis režimas vykdė represijas ir kontroliavo visuomenę.

Žinoma, reikia turėti galvoje tai, kad LKP ir Latvijos SSR KGB buvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos (SSKP) ir SSRS KGB struktūriniai padaliniai. LKP buvo pavaldi SSKP vadovybei, o Latvijos SSR KGB – SSRS KGB vadovybei. Užduotis respublikų vadovybėms duodavo Sąjungos vadovybė. Ir LKP, ir Latvijos SSR KGB apie atliktą darbą atsiskaitydavo centrinei vadovybei Maskvoje. Kadangi SSRS buvo unifikuota valstybė, tai tokia pati pavaldumo sistema egzistavo ir kitose SSRS sovietinėse respublikose.

Visiška ir tiksli liustracija, mano nuomone, įmanoma tik nustatius kiekvienos institucijos ir kiekvieno individo atsakomybę tiek už gyventojų represijas, tiek už visuomenės kontrolę komunistinių režimų naudai. Praėjusių metų birželio 16–18 d. Varšuvoje vykusioje konferencijoje „Komunistinės valsty-

bės saugumo įstaigos Rytų ir Vidurio Europoje 1944–1989 m.“ įvairių šalių mokslininkai padarė išvadą, kad svarbu nustatyti, kas duodavo nurodymus imtis represijų komunistinių režimų metu Rytų Europoje, kas jas organizavo ir kas vykdė. Tik taip galima visiškai atskleisti represijų mechanizmo veikimą.

Palyginti su kitomis Rytų Europos šalimis, Latvijoje sunku nustatyti represijų iniciatorius ir organizatorius, nes trūksta dokumentų. Dėl to galimybės ištirti LKP ir Latvijos SSR KGB santykius įvairiais laikotarpiais yra nevienodos.

Analizuojant XX a. šeštajame dešimtyje vykusias politines represijas, aiškiai matyti, kad kiekvienu konkrečiu atveju nurodymus duodavo LKP. Taip pat LKP ir KGB buvo represijų organizatoriai, o KGB jas tiesiogiai vykdė.

Tirdami 1960–1980 ir 1990–1991 m. egzistavusį režimą, dėl dokumentų trūkumo ne visada aiškiai matome, kas duodavo įsakymus. Vis dėlto prieinami LKP ir SSKP dokumentai suteikia galimybę išanalizuoti LKP ir KGB santykius.

Didelę SSKP įtaką KGB akivaizdžiai rodo tai, kad SSKP Centro komitetas patvirtino SSRS KGB 1983 m. birželio 17 d. Nuostatus dėl agentūrinio aparato ir patikimų asmenų. Juose nurodyta, kad „[...] čekistinių organų jėgos šaltinis yra nuolatinis SSKP, jos Centro komiteto vadovavimas ir vykdoma kontrolė“. KGB veiklos pagrindą sudaro agentūrinis darbas, kuris „organizuojamas taip, kad visiškai sutaptų su komunistų par-

tijos vidaus ir užsienio politika siekiant tų tikslų ir uždavinių, kuriuos partija kelia KGB organams konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis, ir vykdomas tvirtai laikantis partinių, klasinių pozicijų“.

Komunistų partijos įtaką KGB rodo pats SSRS KGB įsteigimo faktas. Bijodama, kad vadovavimas represinėms įstaigoms bus sutelktas Lavrentijaus Berijos 1953 m. įsteigtoje Vidaus reikalų ministerijoje (MVD), komunistų partijos vadovybė 1954 m. vasario mėn. SSKP CK, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Ministrų Tarybos nutarimu Valstybės saugumo ministeriją (MGB) atskyrė nuo MVD. Tą liudija tas faktas, kad SSKP CK Prezidiumo posėdyje 1954 m. vasario 8 d. buvo paskirta KGB vadovybė. SSKP CK pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas KGB vadovu paskyrė Ivaną Serovą. N. Chruščiovas norėjo tokio komunistų partijos ir KGB organų santykių modelio: valstybės saugumo įstaigų darbuotojai turėjo nuolat palaikyti ryšį su partinėmis organizacijomis, pranešinėti joms apie savo darbą. Reikia turėti galvoje, kad SSRS valstybės saugumo institucija neteko ministerijos statuso ir tapo tik komitetu prie SSRS Ministrų Tarybos.

Į SSRS saugumo organų institucines permainas iškart reagavo LKP vadovybė. 1954 m. gegužės 5 d. ji paprašė SSKP CK leidimo Latvijos SSR KGB ir MVD įkurti atskiras pirmines partines organizacijas. Pirminės partinės organizacijos Latvijos SSR KGB centriniame aparate, rajonų ir miestų skyriuose vykdė LKP kontrolę.

Kokią įtaką XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje SSKP politika turėjo Latvijos SSR KGB veiklai, rodo įvykiai po Vengrijos 1956 m. sukilimo nuslopinimo. 1957 m. sausio 21 d. LKP CK pirmasis sekretorius Janis Kalnberzinis bijodamas būti apkaltintas nacionalizmu kreipėsi į SSKP CK su prašymu padidinti iki tol sumažėjusį operatyvinių darbuotojų skaičių rajonų skyriuose.

N. Chruščiovo valdymo metais įsigalėjo tokia tvarka, kad svarbiausi KGB įsakymai buvo grindžiami būtinybe vykdyti atitinkamus SSKP CK nutarimus. Netgi tais atvejais, kai įsakymas buvo susijęs su KGB darbo specifiška, jį būtinai reikėjo suderinti su SSKP CK.

Aukščiausių SSRS KGB vadovų organizacinė institucija – Kolegija – buvo atsakinga SSKP CK ir SSRS Ministrų Tarybai už KGB ir jo kariuomenės veiklą. Kolegijos buvo sudarytos ir sąjunginėse respublikose. Jos buvo pavaldžios respublikų komunistų partijų Centro komitetams ir Ministrų Taryboms.

SSRS KGB veikla buvo nustatoma SSKP CK nutarimais, o Latvijos SSR KGB veikla – LKP CK nutarimais. LKP CK kontroliavo Latvijos SSR KGB veiklą, vykdydamas SSKP CK nurodymus. Kontroliuoti Latvijos SSR KGB padėjo ir LKP CK Administracinis skyrius, reguliavęs LKP ir Latvijos SSR KGB santykius; jis taip pat kišosi į LSSR KGB ir sovietinės armijos dalinių bei Latvijos SSR MVD struktūrų santykius. Latvijos SSR KGB pirmininkas buvo ir LKP CK biuro narys arba kandidatas į narius.

Skyrimo į Latvijos SSR saugumo vadovaujančius postus klausimai buvo sprendžiami SSRS KGB, o tvirtinami SSKP CK. Po to analogiškus nutarimus priimdavo Latvijos komunistų partijos CK. Aukščiausius Latvijos SSR KGB vadovus iš pareigų specialiu nutarimu galėjo atleisti tik SSKP CK. Į žemesnius postus saugumo struktūrose kandidatūras siūlė Latvijos SSR KGB, o jas tvirtino miestų ir rajonų pirminės partinės organizacijos arba Latvijos SSR KGB centrinio aparato partinė organizacija. Bendrą SSRS KGB, taip pat Latvijos SSR KGB darbuotojų sąrašą tvirtino SSKP CK ir SSRS Ministrų Taryba.

SSKP CK ir SSRS KGB bendros veiklos rezultatas buvo tas, kad XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo sustiprinta SSRS visuomenės ideologinė kontrolė. 1967 m. liepos 17 d. SSKP CK Politinis biuras priėmė nutarimą „Dėl įsteigimo KGB prie SSRS MT

savarankiškos (penktosios) valdybos kontržvalgybiniam darbui kovoje su priešininko ideologinėmis diversijomis organizuoti“. Atitinkamas 5-asis skyrius ideologinei kontržvalgybai buvo įsteigtas ir Latvijos SSR KGB. SSKP CK nutarimo pagrindą sudarė tezė, kad sovietiniai žmonės antisovietinių veiksmų imasi veikiami kapitalistinių šalių ideologinių diversijų; kartu buvo atmetamos vidaus politikos priežastys, skatinusios tokius veiksmus.

1967 m. gruodžio 2 d. pavojaus signalą dėl ideologinės padėties Latvijoje davė Latvijos SSR KGB pirmininkas Longinas Avdiukevičius. Jį šturpino tai, kad mirusiųjų pagerbimo dienomis, paprastai apie lapkričio 18 d. – Latvijos nepriklausomybės paskelbimo dieną, kasmet susirenka vis daugiau žmonių. Atminties dienos virto tylia nacionaline demonstracija. 1967 m. Rygos kapinėse, kuriose palaidoti Latvijos Respublikos vadovai, ir broliškose kapinėse lankėsi daugiau kaip 70 tūkst. žmonių, daugiausia latvių.

Informuodamas apie tai LKP CK, L. Avdiukevičius manė, kad dėl to kalti emigracijoje esantys buržuaziniai nacionalistai, jų daroma įtaka. 1968 m. vasario 13 d. LKP CK biuro posėdyje CK pirmasis sekretorius Augustas Vossas pavedė CK skyriams parengti detalų planą, kuriame numatyti priemonės, užkertančias kelią tokioms demonstracijoms. Šiuo klausimu buvo duoti konkretūs nurodymai LKP Rygos ir rajonų skyriams. Dėl Latvijos SSR KGB ir LKP bendros veiklos per ateinančius dvidešimt metų tokių demonstracijų nebuvo.

1977 m. vasario 14 d. L. Avdiukevičius raportavo LKP CK, kad atremdamas priešininko specialiujų tarnybų ideologines diversijas ir veiksmus prieš respubliką savo darbe vadovavosi SSKP XXIV ir XXV suvažiavimų, LKP XXI ir XXII suvažiavimų direktyvomis bei SSRS KGB pirmininko Jurijaus Andropovo nurodymais ir rekomendacijomis. L. Avdiukevičiaus pranešime buvo pa-

brėžta, kad Latvijos SSR KGB vykdė kontržvalgybines užduotis, padėdamas respublikos pirminėms partinėms organizacijoms. Kovai su priešininku KGB, vadovaujamas LKP CK, mobilizavo visuomenę.

XX a. aštuntajame dešimtmetyje KGB atlikus tyrimą, keli Latvijos gyventojai buvo nuteisti už antisovietinę veiklą – antisovietinių dokumentų rašymą, antisovietinio turinio atsišaukimų platinimą ir kt. 1979 m. ir 1980 m. pirmojoje pusėje Latvijos SSR KGB apklausė per 600 žmonių, palaikančių ryšius su latvių emigrantais.

Devintojo dešimtmečio pradžioje po Latvijos SSR KGB atliktų tyrimų buvo nuteisti disidentai Gunaras Astris, Lidija Doronina ir kiti. Atliekant tyrimą ieškota jų ryšių su emigrantų centrais užsienyje.

Siekdamas sumažinti emigracijos įtaką, Latvijos SSR KGB pirmininkas Stanislavas Zukulis 1985 m. liepos 22 d. kreipėsi į LKP CK ideologijos sekretorių Anatolijų Gorbunovą su pasiūlymu sumažinti latvių emigrantų turistų skaičių Latvijoje. 1985 m. lapkričio 18 d. A. Gorbunovas kreipėsi į SSRS valstybinį užsienio turizmo reikalų komitetą prašydamas 50 proc. sumažinti turistinių grupių (latvių ir Baltijos šalių vokiečių) kvotą Latvijai, nes jos sudaro 85 proc. visų ryšių su sovietiniais piliečiais ir daro jiems ideologiškai žalingą įtaką, skatina nacionalistines nuotakas. S. Zukulio manymu, dėl to sunkiau vykdyti užsieniečių operatyvinę kontrolę. Šiuo atveju KGB veikė kaip iniciatorius, o LKP – kaip organizatorius.

1986 m. vasario 4 d. LKP CK priėmė nutarimą „Dėl būtinumo duoti ryžtingesnę atkirtį provokacinei kampanijai Jungtinėse Amerikos Valstijose prieš Baltijos respublikas“. Nutarime nurodyta KP komitetams imtis priemonių, kurios padėtų demaskuoti klasinio priešo ideologines diversijas. Nėra dokumentų, patvirtinančių, kad LKP CK 1986 m. davė nurodymą Latvijos SSR KGB suimti žmogaus teises ginančios grupės

„Helsinkis-86“, kurią režimas laikė susijusia su užsienio žvalgybomis, narius. Tačiau galima daryti išvadą, kad LKP CK 1986 m. vasario 4 d. nutarimas sudarė ideologinį pagrindą KGB represiniams veiksams.

Visuomenės ideologinį apdorojimą LKP CK tęsė ir 1987 m., kai vyko demonstracijos prie Laisvės paminklo Rygoje. Po to, kai paminklo papėdėje buvo padėta gėlių 1941 m. deportuotiems Latvijos gyventojams atminti, LKP CK pirmasis sekretorius Borisas Pugo aiškino, kad partinių ir teisėsaugos organų panaudotos tam tikros priemonės padėjo užtikrinti viešąją tvarką. Apie neteisėtus veiksmus jis neužsiminė.

Kita demonstracija prie Laisvės paminklo vyko 1987 m. rugpjūčio 23 d. Po jos buvo suimta ne mažiau kaip 160 žmonių. LKP CK biuras rugpjūčio 24 d. posėdyje nutarė, kad teisėsaugos organai, siekdami užkirsti kelią panašioms provokacijoms, turi veikti lanksčiau ir ryžtingiau, kartu laikytis socialistinio teisėtumo, teisės normų ir griežtai paisyti piliečių konstitucinių teisių.

Po 1987 m. lapkričio 18 d., kai režimas neleido rengti demonstracijos Latvijos Respublikos nepriklausomybės metinių proga, LKP CK pirmasis sekretorius B. Pugo pranešė SSKP CK: KGB ir MVD tarnybos, veikdamos išvien su partinėmis organizacijomis, atliko didelį individualų darbą su tais, kurie rengėsi antvisuomeniniams išpuoliams.

LKP dar 1988 m. mėgino represuoti oponentus. Tų metų gegužės 5 d. vykusiame LKP CK plenumo B. Pugo kalbėjo: turime suduoti triuškinantį smūgį ekstremistams ir demagogams, panaudodami tam tiek viešąją nuomonę, tiek įstatymo jėgą. Kaip žinoma, įstatymas griežtai baudžia už tautinės nesantaikos kurstymą.

LKP CK ideologijos sekretorius A. Gorbunovas 1988 m. birželio 18 d. vykusiame plenumo kalbėdamas apie demonstrantus, kurie tų metų kovo 25 d. prasiveržė prie apsupto Laisvės paminklo, pabrėžė: mes įvyk-

dėme didelę operaciją, tačiau sunku ką nors patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Buvo daug padaryta siekiant iš tikrųjų kažką patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Deja, proga praleista, ir jie, matyt, bus patraukti vien administracinėn atsakomybėn.

LKP CK 1988 m. gegužės 5 d. plenumo Latvijos SSR KGB pirmininkas S. Zukulis pranešė, kad KGB ketina iškelti baudžiamąją bylą dėl antisovietinės veiklos ir nacionalinės nesantaikos kurstymo. Jis aiškino: jei KGB to nepadarys, tai LKP vėliau mums priekaištaus, kad nieko nedarėme.

1990 m. balandžio 6–7 d. vykusiame LKP XXV suvažiavime buvo įformintas jau iki tol įvykęs LKP skilimas. Balandžio 14 d. susikūrė Latvijos nepriklausoma komunistų partija. LKP, kuri laikėsi SSKP programos ir įstatų, gyvavo iki 1991 m. rugpjūčio pučo SSRS žlugimo.

Yra tik vienas dokumentas apie Latvijos SSR KGB ir ortodoksinės LKP ryšius. LKP CK 1991 m. sausio 14 d. plenumo, iškart po kruvinų įvykių Vilniuje, kai Rygoje pradėta statyti barikadas, LKP vadovas Alfredas Rubikis pabrėžė, kad reikia rengtis ginkluotam sukilimui, o kaip priemonę valdžiai paimti jis įvardijo sovietinę armiją ir KGB. Šis teiginys apie Latvijos SSR KGB paramą veikiausiai buvo A. Rubikio propagandinis triukas arba jis buvo kalbėjęs tik su pavieniais ortodoksiškai nusiteikusiaisiais LSSR KGB darbuotojais. Latvijos SSR KGB vadovybė laikėsi susitarimo su Latvijos Respublikos Ministrų Tarybos pirmininku į 1991 m. sausio įvykius nesikišti.

Reikia padaryti išvadą, kad per visą nagrinėjamąjį laikotarpį SSKP dominavo SSRS KGB atžvilgiu, o LKP – Latvijos SSR KGB atžvilgiu. Partija duodavo saugumo komitetui vadovaujančius nurodymus, buvo sukūrusi KGB kontrolės mechanizmą.

LKP ir Latvijos SSR KGB santykius daugiausia lėmė LKP pavaldumas SSKP ir Latvijos SSR KGB pavaldumas SSRS KGB.

SSKP ir SSRS KGB santykiai, SSKP politikos pokyčiai, kova dėl valdžios Maskvoje galiausiai lėmė LKP ir Latvijos SSR KGB santykius. Tai ypač išryškėjo tiriant abiejų institucijų santykius XX a. šeštajame dešimtmetyje.

1960–1980 m. LKP dažnai duodavo nurodymus Latvijos SSR KGB. Tai buvo ne tik nurodymai rūpintis, kad būtų laikomasi vadinamojo socialistinio teisėtumo, bet ir ideologinio pobūdžio užduotys. Savo nutarimais LKP kūrė idėjiškai ir psichologiškai palankų klimatą, kuris paskatintų Latvijos SSR KGB griebtis politinių represijų.

1960–1980 m. ne visada aiškiai matomas LKP, duodančios įsakymus, vaidmuo – tam Latvijos archyvuose trūksta Latvijos SSR KGB dokumentų. Rusijos archyvuose prieinami ne visi SSKP dokumentai apie Latvijos SSR, o SSRS KGB dokumentais neįmanoma pasinaudoti, nes jie įslaptinti.

LKP ir Latvijos SSR KGB buvo pavaldūs sąjunginei vadovybei, todėl, galimas daiktas, daugelis iki šiol neištirtų įsakymų dėl įvykių Latvijoje buvo gaunami iš Maskvos.

Tikrųjų LKP ir KGB santykių daugeliu atvejų neatskleidžia ir Latvijos SSR KGB nuorodos į LKP įsakymus, kurie iš dalies yra deklaratyvaus pobūdžio (pavyzdžiui, LKP 1960–1980 m. suvažiavimų nutarimai).

Turima informacija leidžia daryti išvadą, kad Latvijos SSR KGB 1960–1980 m. veikė ne tik kaip vykdytojas, bet ir kaip iniciatorius, skatinęs gerinti visuomenės kontrolės sistemą, sukurtą Latvijos SSR. Ir komunistų partija, ir KGB, kurdami minėtą kontrolės sistemą, klaidingai manė, kad sovietinį pilietį neigiamai veikia užsienio ideologinės diverzijos. Jiems buvo nesuvokiama, kad žmonių nepasitenkinimą režimu lemia vidaus priežastys, konkrečiai Latvijos SSR – tautinė sprespauda, demokratijos stygius, pernelyg didelis respublikos industrializavimas, nepadėjęs pakelti gyvenimo lygio.

Atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad Sovietų Sąjunga buvo unifikuota valstybė, galima daryti prielaidą, jog ne tik Baltijos šalyse, bet ir kitose SSRS respublikose komunistų partijos ir KGB tarpusavio santykiai buvo panašūs.